

Αμφιρροπίες της δημοκρατίας στην ψηφιακή εποχή

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Παρά τη δυσπιστία, παρά τις δυσλειτουργίες, παρά τη συγκέντρωση ιδιοκτησίας, δεν μπορούμε παρά να αποδεχθούμε ότι ακόμα και σήμερα, στην εποχή της «μετα-δημοκρατίας», η σχέση ανάμεσα στην ενημέρωση, τα μέσα επικοινωνίας, τη δημόσια σφαίρα και τη δημοκρατία είναι αναπόδραστη και απαραίτητη. Δεν μπορούμε να φανταστούμε μια σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία –με όλα τα προβλήματα που μπορεί να ενέχει το εν λόγω καθεστώς– χωρίς μια ελεύθερη δημόσια σφαίρα. Αξίζει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η σύγχρονη δημόσια σφαίρα είναι τόσο πολυφωνική και ετερόκλητη ώστε κάποιοι θα μπορούσαν να κάνουν λόγο για κακοφωνία αντί για πολυφωνία.

Με την εκθετική ανάπτυξη των νέων τεχνολογιών της επικοινωνίας στην ψηφιακή εποχή, η πολιτική, οι πολιτικοί, η χάραξη και η εφαρμογή δημόσιων πολιτικών επηρεάζονται αναπότρεπτα από την ψηφιοποίηση, το λεγόμενο e-politics ή e-policies. Οι μεταβάσεις-μετατοπίσεις από το Web 1.0 (διασύνδεση πληροφοριών) στο Web 2.0 (διασύνδεση ανθρώπων), όπου ο χρήστης έχει μετατραπεί από “παθητικό αναγνώστη” σε χρήστη που συμμετέχει και αλληλοεπιδρά εντός του κυβερνοχώρου, κι από εκεί στον σημασιολογικό ιστό Web 3.0 (διασύνδεση γνώσης) και στον ιστό νοημοσύνης Web 4.0 καθιστούν τρόπον τινά ανεπίκαιρη την κριτική που έχει ασκηθεί στον Μάρσαλ Μακ Λούαν (Marshall McLuhan) περί επικοινωνιακού τεχνολογικού ντετερμινισμού. Και τούτο διότι από τη στιγμή που αποδέχεται κανείς την ψηφιοποίηση της πολιτικής, της κοινωνίας και της κουλτούρας μέσα και μέσω της σύνδεσης μεγάλων δεδομένων και τεχνητής

---

* Καθηγητής, Τμήμα Επικοινωνίας και ΜΜΕ, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Διευθυντής και Πρόεδρος ΕΚΚΕ

νοημοσύνης θα ήταν άκαιρο και ίσως άκυρο να κάνουμε λόγο για επικοινωνιακή ψηφιακή αιτιοκρατία (determinism). Αντιθέτως, λίγο ως πολύ, έχουμε περάσει σε αυτό που θα ονομάζαμε τεχνολογική αναιτιοκρατία (indeterminism). Εν πολλοίς, ο κυβερνοχώρος δεν είναι απλώς ένα εργαλείο αλλά ένας εξαιρετικά περίπλοκος “φυσικός” όσο και αυτονόητος τόπος ή το οικολογικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αντιλαμβανόμαστε ολοένα και περισσότερο τον εαυτό μας, τον “Άλλο”, τον χώρο και τον χρόνο, αλλά και την ίδια τη έννοια της ζωής.¹ Για δε τους νέους, συνιστά μια υπαρξιακή κανονικότητα.

Το μετανεωτερικό πλαίσιο

Τα προαναφερθέντα λαμβάνουν χώρα, εκτυλίσσονται στο ιστορικό, πολιτισμικό πλαίσιο της ύστερης νεωτερικότητας. Μια από τις αξονικές αρχές της ύστερης νεωτερικότητας ή αλλιώς μετανεωτερικότητας, είναι ότι η ανθρώπινη κατάσταση δεν ακολουθεί πλέον τόσο την αλληλοαποκλειόμενη λογική του «είτε το ένα είτε το άλλο», όσο το πολιτισμικό πρότυπο «και το ένα και το άλλο». Αποτέλεσμα αυτής της συνθήκης, στην οποία είχε δώσει έμφαση ο Ούλριχ Μπεκ (Ulrich Beck),² είναι μια εγγενής και ριζωματική αμφιρροπία σε όλα όσα συμβαίνουν σε μια κοινωνία, σε μια ομάδα ή και σε επίπεδο ατομικής συμπεριφοράς. Από τον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε την κοινωνική πραγματικότητα μέχρι τον τρόπο που την εξωτερικεύουμε. Η αμετάβατη πλέον πολυπλοκότητα οδηγεί σε μια κατάσταση μη αποφασισιμότητας (undecidability), δηλαδή στην έλλειψη σταθερών και αδιαμφισβήτητων κριτηρίων αλήθειας τόσο από την πλευρά των πολιτών όσο και των πολιτικών για το τι πρέπει να πράξουν ή να αποφασίσουν. Παρ’ όλα αυτά, κι εδώ έγκειται μέρος της ουσίας της, πολιτική χωρίς το στοιχείο της απόφασης δεν μπορεί να υπάρξει, η πολιτική ως ανταγωνιστική και εξουσιαστική διαδικασία κατανομής πόρων υπό συνθήκες αβεβαιότητας είναι συνυφασμένη με την απόφαση. Οι αποφάσεις ωστόσο στην εποχή της ψηφιακής πολιτικής δεν ή δεν πρέπει να λαμβάνονται πλέον με μονοσήμαντο τρόπο.

Η συνθήκη της αμφιρροπίας υφίσταται και σε ένα άλλο πλαίσιο της ύστερης νεωτερικότητας: σε αυτό που ονομάζεται δικτυωμένος γνωσιακός και χρημα-

1. Max Tegmark, *Life 3.0. Being Human in the Age of Artificial Intelligence* (Vintage Books, Νέα Υόρκη 2018).

2. Ulrich Beck, *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order* (Polity Press, Κέμπριτζ 1997).

τοπιστωτικός καπιταλισμός. Εν συντομία, και μεταξύ άλλων, σημαίνει ότι η οικονομία σε παγκόσμια κλίμακα πληροφοριοποιείται³ ολοένα και περισσότερο, υπό την έννοια ότι το εμπόρευμα και η σχέση αξίας χρήσης και ανταλλακτικής αξίας διαμεσολαβείται και υποστασιοποιείται από άυλα αγαθά, όπως είναι η ίδια η πληροφορία. Η πληροφορία, δηλαδή, λειτουργεί ολοένα και περισσότερο ως το γενικό ισοδύναμο. Σε αντιδιαστολή προς τον κατά τον Καρλ Πολάνι (Karl Polanyi) πρωτογενή «μεγάλο μετασχηματισμό»,⁴ ο γνωστικός καπιταλισμός γίνεται αντιληπτός ως ένας «νέος μεγάλος μετασχηματισμός» ή ως ένας καπιταλισμός «τρίτου τύπου» διαφοροποιούμενος τόσο από τον μερκαντιλισμό όσο και από τον βιομηχανισμό. Από τα μέσα της δεκαετίας του '70 εμφανίζεται ως ένας τρόπος συσώρευσης, αντικείμενο της οποίας είναι η γνώση και η πληροφορία, η οποία και καθίσταται πηγή αξίας καθώς ο πλούτος αφορά ολοένα και περισσότερο άυλα αγαθά, η αξία των οποίων συχνά δεν είναι εύκολα μετρήσιμη σε όλες της διαστάσεις της, δεδομένου ότι η άντλησή της προϋποθέτει την κινητοποίηση των γνωστικών και συναισθηματικών δεξιοτήτων των εργαζομένων στον τριτογενή, τον τεταρτογενή και τον πεμπτογενή κυρίως τομέα.⁵ Προφανώς η ψηφιακή τεχνολογία του γνωστικού καπιταλισμού, με τον συνδυασμό τεχνητής νοημοσύνης και ρομποτικής αλλάζει ραγδαία τις συνθήκες εργασίας. Η δυσαρμονία στην ταχύτητα με την οποία καταργούνται επαγγέλματα (job displacement) και στην αντικατάσταση θέσεων εργασίας (job replacement) δημιουργεί εκρηκτικές συνθήκες στην παγκόσμια αγορά εργασίας.⁶ Εκτός από την αντικατάσταση ανθρώπινου δυναμικού από έξυπνες μηχανές, η παγκοσμιοποιημένη και παγκοσμιοποιούσα ψηφιακή τεχνολογία επιτρέπει την εξ αποστάσεως απασχόληση, με αποτέλεσμα την περαιτέρω απορρύθμιση των ασφαλιστικών συστημάτων στις χώρες του κέντρου και της (ημι)περιφέρειας και βέβαια την περαιτέρω απομείωση της διαπραγματευτικής δύναμης των εργαζομένων.⁷

3. Scott Lash, *Critique of information* (Sage, Λονδίνο 2002).

4. Καρλ Πολάνι, *Ο μεγάλος μετασχηματισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές απαρχές του καιρού μας* (Νησίδες, Αθήνα 2001).

5. Yann Moulier-Boutang, *Cognitive Capitalism* (Polity Press, Κέμπριτζ 2012), 9, 57, 136.

6. Richard Baldwin, *The Globotics Upheaval: Globalization, Robotics, and the Future of Work* (Oxford University Press, Οξφόρδη 2019).

7. Ενώπιον αυτών των συντελούμενων αλλαγών, η παγκόσμια διακυβέρνηση είτε θα κινηθεί προς πλέον αυταρχικές και λαϊκιστικές κατευθύνσεις (που είναι και το πιθανότερο), είτε θα πρέπει να υιοθετήσει νέα μοντέλα κοινωνικής ενσωμάτωσης όπως είναι για παράδειγμα οι 32 ώρες εργασίας την εβδομάδα.

Ένας άλλος τρόπος για να νοηματοδοτηθεί η έννοια του δικτυωμένου γνωσιακού καπιταλισμού είναι η δικτυωμένη οικονομία της πληροφορίας⁸ αλλά και το δίπολο «χρέος-χρήμα» και «χρήμα-χρέος». Στη σύγχρονη εποχή, από το χρέος γεννάται χρηματιστηριακή υπεραξία και αυτό έχει καταστεί πλέον μια από τις συνθήκες λειτουργίας του σύγχρονου καπιταλισμού. Ο καπιταλισμός αναπαράγεται εδώ και πολύ καιρό διαμέσου της κρίσης. Σύμφωνα με τον Μαουρίτσιο Λατζαράτο (Maurizio Lazzarato),⁹ ο *homo dictyous* («δικτυωμένος άνθρωπος») είναι ταυτόχρονα και *homo debitor* («χρεωμένος άνθρωπος»). Ενδεικτικά, το 2002 το παγκόσμιο χρέος ανερχόταν στα 86 τρισ. δολάρια, ενώ το 2012 ανήλθε στα 207 τρισ. δολάρια και το πρώτο τρίμηνο του 2020 άγγιξε τα 257 τρισ. δολάρια. Τούτων δοθέντων, και παραφράζοντας την πρώτη φράση του Καρλ Μαρξ από τον Α΄ Τόμο του *Κεφαλαίου*, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι «στον 21ο αιώνα ο πλούτος των κοινωνιών εμφανίζεται ως μια τεράστια εκθετική ροή άυλων εμπορευμάτων (πληροφορία, υπηρεσίες, σύμβολα, αλγόριθμοι κλπ.) και ως μια κολοσσιαία συσσώρευση χρέους».

Η εκθετική ροή και η διασύνδεση του κόσμου επιδρά διφυώς στην οργάνωση και τη λειτουργία/ανασύσταση της δημόσιας σφαίρας, υπό την έννοια ότι αυτή διέπεται από έναν επιταχυνόμενο πλουραλισμό. Ο εν λόγω πλουραλισμός μπορεί –όπως αναφέρθηκε και ανωτέρω– να γίνει αντιληπτός είτε ως κακοφωνία είτε ως πολυφωνία.

Η αισιόδοξη θέση

Όπως σημειώνουν οι Λι Ρέινι (Lee Rainie) και Μπάρι Γουέλμαν (Barry Wellman),¹⁰ ο κυβερνοχώρος, με τον τρόπο που λειτουργεί πια κυρίως για τις νέες γενιές, είναι «το νέο λειτουργικό σύστημα της εξατομικευμένης δικτυακής κοινωνίας». Το γεγονός πως η δημόσια σφαίρα λειτουργεί σε ένα πλαίσιο επιταχυνόμενου πλουραλισμού, αλλά και ότι ο κυβερνοχώρος αποτελεί το νέο λειτουργικό πλαι-

8. Yochai Benkler, *The wealth of networks: How social production transforms markets and freedom* (Yale University Press, Νιου Χέιβεν-Λονδίνο 2006). Ηλίας Κατσούλης, *Η επιστροφή της πολιτικής. Χρηματοπιστωτικός καπιταλισμός και «νέα» παγκοσμιοποίηση* (Ποταμός, Αθήνα 2012).

9. Maurizio Lazzarato, *The Making of the Indebted Man: An Essay on the Neoliberal Condition* (MIT Press, σειρά Semiotext(e) Intervention Series 13, Κέμπριτζ 2012).

10. Lee Rainie – Barry Wellman, *Networked: The new social operating system* (MIT Press, Κέμπριτζ 2012).

σιο της κοινωνίας, αναγνωρίζονται ως κατακτήσεις του πολιτισμού. Θεωρούνται κατακτήσεις προς την κατεύθυνση της ελευθερίας και της χειραφετικής εξατομίκευσης (και όχι του εγωιστικού ατομικισμού). Ορισμένοι, μάλιστα, ισχυρίζονται ότι οι επικοινωνιακές τεχνολογίες –με τη μορφή των νέων μέσων– έχουν αντιστρέψει την έννοια του «πανοπτικού» σε «συνοπτικό», καθώς σήμερα οι πολλοί έχουν τη δυνατότητα να παρακολουθούν και να ελέγχουν τους λίγους, όπως για παράδειγμα μέσω και της λεγόμενης δημοσιογραφίας των πολιτών.

Εδώ και είκοσι χρόνια ο Μάικλ Σάντσον (Michael Schudson) είχε μιλήσει για τον «παρατηρητικό πολίτη» (monitorial citizen).¹¹ Πρόκειται για τον πολίτη που ενδιαφέρεται για την πολιτική και ταυτοχρόνως βρίσκεται σε εγρήγορση προκειμένου να παρακολουθεί και να ελέγχει την πολιτική εξουσία. Επιπροσθέτως, ο Τζον Κιν (John Keane) έκανε λόγο για την «παρατηρητική δημοκρατία» (monitory democracy),¹² στο πνεύμα ότι ποτέ άλλοτε στο παρελθόν δεν υπήρχαν τόσα εκατομμύρια άνθρωποι που μπορούσαν να έχουν πρόσβαση στην πληροφορία, ουδέποτε πριν δεκάδες εκατομμυρίων ανθρώπων είχαν λάβει πανεπιστημιακή εκπαίδευση έτσι ώστε να δημιουργηθεί αυτό που έχει χαρακτηριστεί ως «γνωστική κινητοποίηση» (cognitive mobilization). Πρόκειται για ένα από τα κέρδη της μετανεωτερικότητας, καθώς οι πολίτες θεωρείται ότι αναπτύσσουν συμμετοχικές διαθέσεις και έχουν την ικανότητα να κατανοούν καλύτερα την πολιτική.¹³ Αν και δημιουργείται ένα πληροφοριακό-πολιτισμικό χάος, ο Μπράιαν Μακνέρ (Brian McNair) διακρίνει σε αυτό μια ρεαλιστική ουτοπία, η οποία έγκειται στο ότι η πολυφωνία θα έχει σε τελευταία ανάλυση θετική κατάληξη.¹⁴ Τόσο ο Πιερ Λεβί (Pierre Lévy),¹⁵ Γάλλος φιλόσοφος του διαδικτύου, όσο και οι Νικόλας Χρηστάκης (Nicholas Christakis) και Τζέιμς Φάουλερ (James Fowler) κάνουν λόγο για τη γέννηση μιας συλλογικής νοημοσύνης,¹⁶ καθώς το διαδίκτυο των ανθρώπων και των πραγμάτων διευρύνει και ενισχύει τη νοημοσύνη σε συλλογικό επίπεδο.

11. Michael Schudson, *The good citizen* (Free Press, Νέα Υόρκη 1998).

12. John Keane, *The life and death of democracy* (Simon and Schuster, Λονδίνο 2009).

13. Mark Poster, “Cyberdemocracy: Internet and the Public Sphere” στο: David Porter (επιμ.), *Internet culture* (Routledge, Νέα Υόρκη 1997), 201-217.

14. Brian McNair, *Cultural chaos: Journalism and power in a globalized world* (Routledge, Λονδίνο 2006).

15. Pierre Lévy, *Collective Intelligence* (Perseus, Λονδίνο 1999).

16. Nicholas A. Christakis – James H. Fowler, *Connected: The surprising power of our social networks and how they shape our lives* (Little Brown, Νέα Υόρκη 2009).

Η δυστοπική άποψη

Η παραπάνω ανάλυση αποτυπώνει εν ολίγοις την αισιόδοξη προσέγγιση. Σε μια λιγότερο αισιόδοξη αφήγηση και περιγραφή, οι νέες τεχνολογίες, στο πλαίσιο της νέας δημόσιας σφαίρας, υπονομεύουν τη δημοκρατία και ενισχύουν τη μετα-δημοκρατία. Σύμφωνα με ένα από τα επιχειρήματα που στοιχειοθετούν την εν λόγω προσέγγιση, δημόσιος χώρος δεν σημαίνει δημόσια σφαίρα. Αυτό που εκλαμβάνεται ως επέκταση της δημόσιας σφαίρας (διαβούλευση) δεν είναι τίποτε άλλο παρά διεύρυνση του δημόσιου χώρου, δηλαδή απλή εναπόθεση/ ανάρτηση και έκφραση πολλών απόψεων. Ταυτόχρονα, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ενισχύεται ένας αστερισμός «δικτυακών φυλών»,¹⁷ υπό την έννοια ότι χάνεται η αίσθηση του δημόσιου συμφέροντος, η αίσθηση της γενικής θέλησης, του δημόσιου αγαθού και του δημόσιου καλού. Ακόμη, μέσα από τους προστατευτικούς θύλακες της πληροφορίας, μέσα από τους «θαλάμους αντήχησης»,¹⁸ το κοινό κατακερματίζεται, καθώς επιμέρους κατηγορίες ανθρώπων επιλέγουν να εκτίθενται σε μηνύματα με τα οποία συμφωνούν εκ των προτέρων. Επιλέγουν να μην εκτίθενται στον λόγο του άλλου, και αποφεύγουν να ενταχθούν σε ένα πλαίσιο αυθεντικού διαλόγου, έστω και διαδικτυακού. Συνήθως, επιπολάζει και καλλιεργείται ο λόγος του μίσους, της εχθροπάθειας, της αντιπαλότητας και της κακοφωνίας. Λέγεται δε ότι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι φόρα για να εκφράζεται κανείς παρά να διαβουλεύεται και να στοχάζεται.¹⁹

Εν αντιθέσει προς τους θεωρητικούς που ισχυρίζονται ότι αντιστρέφεται η σχέση «πανοπτικού»-«συνοπτικού», διατυπώνεται η άποψη ότι με την υπερσυγκέντρωση ιδιοκτησίας και την υπερανάπτυξη των αλγορίθμων, μεγάλες εταιρείες διαχείρισης δεδομένων (big data) είναι σε θέση να ελέγχουν δεκάδες εκατομμύρια πολίτες και να διαχειρίζονται σε τρέχοντα χρόνο, σε νανοδευτερόλεπτα, δισεκατομμύρια bits πληροφοριών, τα οποία τα εκχωρούν έναντι τι-

17. Manuel Castells, *The power of identity: The information age: Economy, Society, and Culture* Volume II (John Wiley & Sons, Οξφόρδη 2011), 9.

18. Cass R. Sunstein, *#republic: Divided Democracy in the Age of Social Media* (Princeton University Press, Πρίνστον-Νιου Τζέρσεϋ 2017). Frank Webster, «Information and Democracy: The Weakening of Social Democracy», στο: Stylianos Papathanassopoulos (επιμ.), *Media Perspectives in the 21st Century* (Routledge, Νέα Υόρκη 2011), 21-40.

19. Zizi Papacharissi, «The virtual sphere 2.0. The internet, the public sphere and beyond», στο: Andrew Chadwick – Philip N. Howard (επιμ.), *The Routledge Handbook of Internet Politics* (Routledge, Λονδίνο 2009), 230-245.

μήματος σε κρατικές υπηρεσίες.²⁰ Σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών για τις χρήσεις του διαδικτύου στην Ελλάδα, η οποία εντάσσεται στη διεθνή σύμπραξη World Internet Project, διαπιστώθηκε ότι, παρότι οι περισσότεροι ερωτηθέντες δηλώνουν ότι «δεν έχουν τίποτα να κρύψουν», οι πλείστοι των χρηστών αναφέρουν ότι προσπατούν ενεργά την ιδιωτικότητά τους και εκφράζουν ανησυχίες ότι αυτή μπορεί να παραβιάζεται από εταιρείες (60%), κυβερνητικές υπηρεσίες (47%), καθώς και από άλλους χρήστες (50%).²¹ Τούτων δοθέντων, δεν μπορεί να παραγνωριστεί ότι υπάρχει σοβαρός λόγος να φοβόμαστε για την κατάλυση της ιδιωτικότητας.²² Αν μη τι άλλο, ένας από τους πυλώνες της δημοκρατίας και της πολιτικής εν γένει είναι η διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου.²³ Αν καταργηθεί αυτή η διάκριση και, ως «χαρούμενοι σκλάβοι», οι χρήστες του διαδικτύου εκχωρήσουν χωρίς αιδώς την ιδιωτικότητά τους στον μεγάλο αδελφό του διαδικτύου, τότε μάλλον η μετα-δημοκρατία και ο αυταρχισμός θα έχουν επικρατήσει. Πολλώ δε μάλλον που τα τελευταία χρόνια, σε παγκόσμιο επίπεδο, η αξία της δημοκρατίας υποχωρεί στις συνειδήσεις των πολιτών. Τα ανωτέρω οδηγούν σε πόλωση του κυβερνοχώρου,²⁴ αυτού που κάποτε ο Νίκολας Νεγροπόντε (Nicholas Negroponte) είχε δοξάσει ως τον «άγγελο της δημοκρατίας, της πολυφωνίας και της ελευθερίας».²⁵ Βεβαίως, η πόλωση του κυβερνοχώρου αναπαράγει και αναπαράγεται από την κοινωνική και πολιτική πόλωση. Η Μεγάλη Βρετανία, οι ΗΠΑ, η Ελλάδα αποτελούν σήμερα χαρακτηριστικά παραδείγματα του φαινομένου αυτού.

20. Μαρίνα Ρήγου, *Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα Μέσα, δημοσιότητα και πολιτική* (Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2014), 331 επ.

21. http://ekke.gr/siemen/s/WIPreport_%20gr_2017.pdf. Βλ. επίσης, Νίκος Δεμερτζής – Κατερίνα Μανδενάκη – Χαράλαμπος Τσέκερης, *Η Ιδιωτική ζωή και επιτήρηση στο Διαδίκτυο: η εποχή της μετα-ιδιωτικότητας*. Κείμενα Εργασίας # 32 (ΕΚΚΕ, Αθήνα 2020), https://www.ekke.gr/publication_files/idiotiki-zoi-kai-epitirisi-sto-diadiktio-i-epochi-tis-meta-idiotikotitas.

22. Ericson V. Richard – Kevin D. Haggerty (επιμ.), *The new politics of surveillance and visibility* (University of Toronto Press, Τορόντο-Μπάφαλο-Λονδίνο 2006).

23. Νίκος Δεμερτζής, *Πολιτική επικοινωνία. Διακινδύνευση, δημοσιότητα, διαδίκτυο* (Παπαζήσης, Αθήνα 2002), 183 επ.

24. Hunt Allcott – Matthew Gentzkow, «Social media and fake news in the 2016 election», NBER Working Paper αρ. 23089 (National Bureau of Economic Research, Κέμπριτζ 2017).

25. Nicholas Negroponte, *Being digital* (Alfred A. Knopf, Νέα Υόρκη 1995).

Ενημέρωση και δημοκρατία

Πού βρισκόμαστε λοιπόν σήμερα ως προς τη σχέση ενημέρωσης και δημοκρατίας; Με ειδική αναφορά στην Ελλάδα, η σχέση ενημέρωσης και δημοκρατίας επηρεάζεται από τον «ευνοιοκρατικό καπιταλισμό» (crony capitalism), που περιγράφει το πελατειακό σύστημα, τον νεποτισμό αλλά και τη διοικητική του αναποτελεσματικότητα.²⁶ Φυσικά, αυτό δεν αποτελεί ιδιονόμο της Ελλάδας, αλλά αυτή η σχέση δημοκρατίας-ενημέρωσης μεσολαβεί και διαμεσολαβείται, αναπαράγει και αναπαράγεται μέσα σε ένα συναισθηματικό κλίμα κυνισμού και μια θυμική ατμόσφαιρα δυσπιστίας.²⁷ Επιπροσθέτως, στην Ελλάδα –χώρα που τυπικά εντάσσεται στο μεσογειακό μοντέλο δημόσιας επικοινωνίας²⁸ παρατηρείται συστηματική περιστολή της ερευνητικής δημοσιογραφίας, που προφανώς δεν ευνοεί μια υγιή σχέση ενημέρωσης και δημοκρατίας. Θα πρέπει επίσης να επισημανθεί το ζήτημα της προσφοράς και της ζήτησης ψευδών ειδήσεων και της παραπληροφόρησης (disinformation) ή ελλιπούς ενημέρωσης (misinformation). Ειδικά για τη διάδοση και κατανάλωση ψευδών ειδήσεων επισημαίνεται ότι δεν είναι απροϋπόθετη. Αν και οι ψευδείς ειδήσεις και η προπαγάνδα δεν είναι ένα σύγχρονο φαινόμενο, έχει σημασία να διασαφηνίσουμε για ποιον λόγο σήμερα έχει λάβει τέτοιες διαστάσεις. Δεδομένου του κλίματος κυνισμού, και εν αντιθέσει προς τη συζήτηση και τις προπαγανδιστικές πρακτικές των προηγούμενων δεκαετιών, σήμερα, στον 21ο αιώνα, γίνεται αποδεκτό να αντιμετωπίζεται η ιδέα και η έννοια της αλήθειας με έναν κυνικό, καταστροφικά σκεπτικιστικό τρόπο, με έναν παραλυτικό ηθικό σκεπτικισμό. Η αλήθεια, βεβαίως, μπορεί να μην είναι μία και μοναδική, αλλά ως ιδέα είναι εκείνο που πλέον αμφισβητείται ριζοσπαστικά. Σε αυτό το πλαίσιο, η διάθεση των ψευδών ειδήσεων επιπολάζει ή δεν επιπολάζει ανάλογα με τη δημοσιογραφική κουλτούρα, τις δημοσιογραφικές παραδόσεις, οι οποίες διαφέρουν από χώρα σε χώρα, αλλά παράγουν μόνιμα αποτελέσματα. Παράλληλα, εξαρτάται και από

26. Randall G. Holcombe, «Crony Capitalism: By-Product of Big Government», Working Paper 12-32 (Mercatus Center - George Mason University, Άρλινγκτον 24 Οκτωβρίου 2012).

27. Στην κοινωνιολογία και στην ψυχολογία των συγκινήσεων γίνεται διάκριση ανάμεσα στο συναισθηματικό κλίμα και στη συναισθηματική ατμόσφαιρα. Βλ. Joseph de Rivera, «Emotional climate: social structure and emotional dynamics», στο: Kenneth T. Strongman (επιμ.), *International Review of Studies on Emotion*, 2τόμ. (John Wiley & Sons, Νέα Υόρκη 1992).

28. Paolo Mancini – Daniel C. Hallin, *Comparing media systems beyond the western world* (Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2012).

τον “πολιτικό παραλληλισμό” των ΜΜΕ, δηλαδή από τον βαθμό στον οποίο τα Μέσα Ενημέρωσης ευθυγραμμίζονται με πολιτικές οικογένειες της Δεξιάς, της Αριστεράς, του Κέντρου κλπ. Επίσης, επηρεάζεται από το είδος και τη δυναμική της ανταγωνιστικής συμβίωσης των μέσων επικοινωνίας και του πολιτικού προσωπικού. Πρόκειται για μια ανταγωνιστική συμβίωση που άλλοτε, σε άλλες χώρες, αποβαίνει υπέρ των Μέσων και άλλοτε υπέρ των πολιτικών. Σημαντικό ρόλο παίζει και η αγορά των ειδήσεων, με τη συγκέντρωση οριζόντιας, κάθετης και, προπαντός, διαγώνιας ιδιοκτησίας στη βιομηχανία των ειδήσεων. Φυσικά η προσφορά και η ζήτηση ψευδών ειδήσεων διαμεσολαβείται από τις ιδιότητες των μελών του κοινού: το πολιτικό ενδιαφέρον, τις κομματικές ταυτίσεις, την πολιτική επάρκεια, την πολιτική δαημοσύνη (sophistication) κ.ο.κ.

Συμπέρασμα

Μέχρι στιγμής δεν φαίνεται –υπό το πρίσμα της προαναφερθείσας ριζοσπαστικής αμφιρροπίας– να υπάρχει μονοσήμαντη και οριστική απάντηση στο αν και κατά πόσο το διαδίκτυο των ανθρώπων και των πραγμάτων αλλά και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης υπονομεύουν ή ενισχύουν τη δημοκρατία. Δεν μπορούμε λοιπόν να γνωρίζουμε αν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ανοικοδομούν ή αποδομούν τη δημόσια σφαίρα ακριβώς γιατί πρόκειται για ένα πεδίο ασταθούς ισορροπίας ηγεμονικών και αντι-ηγεμονικών δυνάμεων, καθώς σε αυτό ενυπάρχουν σχέσεις εξουσίας και αντιεξουσίας.

Αν ξεκινήσουμε από τη θεμελιώδη παραδοχή του Ρουσσώ ότι «κάθε λαός είναι ό,τι τον κάνει να είναι η φύση της διακυβέρνησής του», τότε θα λέγαμε ότι μας χρειάζονται θεσμικές παρεμβάσεις, οι οποίες οφείλουν καταρχήν να δημιουργήσουν ένα ψηφιακό θεσμικό κεφάλαιο (μηχανισμοί επαλήθευσης / fact checking). Πρόκειται για ένα ζήτημα που έχει γίνει πολιτική της ΕΕ, εθνική πολιτική του Γάλλου προέδρου Μακρόν και εδώ στην Ελλάδα γίνονται κάποια βήματα προς αυτήν την κατεύθυνση. Επίσης, θα πρέπει να ενισχυθεί το γεφυρωτικό και διασυνδεδετικό ψηφιακό κοινωνικό κεφάλαιο, δηλαδή η καλλιέργεια της γενικευμένης εμπιστοσύνης και της συλλογικής ψηφιακής νοημοσύνης. Τέλος, οι θεσμικές παρεμβάσεις θα πρέπει να στοχεύσουν στο ψηφιακό ανθρώπινο κεφάλαιο, δηλαδή στην ενίσχυση δημοκρατικής ψηφιακής παιδείας και δεξιοτήτων.